

A T J E H

Van Anton Stolwijk verscheen ook bij De Geus

Buiten dienst

ANTON STOLWIJK

ATJEH

In het spoor van een koloniale oorlog

DE GEUS

De historische foto's in dit boek zijn, tenzij anders vermeld, afkomstig uit de collectie van het KITLV te Leiden

© Anton Stolwijk, 2016, 2023

Dit boek verscheen eerder onder de titel *Atjeh: het verhaal van de bloedigste strijd uit de Nederlandse koloniale geschiedenis* bij Prometheus

Omslagontwerp CMRB

Omslagillustratie © Stichting Nationaal Museum van Wereldculturen

Landkaart Yde Bouma

Lithografie afbeeldingen BFC Graphics & Design

Typografie binnenwerk Mat-Zet, Huizen

ISBN 978 90 445 4823 5

NUR 320

Inhoud

Proloog	7
1. Herinneringen aan een gouden eeuw	18
2. Opmaat naar de oorlog	30
3. Cherrybelle en de duizend kanonnen	41
4. Een mislukte invasie	47
5. De geschiedenis van een steen	57
6. Pijnlijke vergissingen	68
7. Zwarte Nederlanders	76
8. De Heilige Oorlog	87
9. Schipbreuk in het wilde westen	97
10. De Geconcentreerde Linie	108
11. 'Rasyid is een witte, maar hij is een van ons'	118
12. Een tragisch verhaal over een prinses	127
13. De hadji van Oosterhout	139
14. Chirurgisch geweld	151
15. Het spook van de telefooncentrale	162
16. Over olie en gas	173
17. De laatste sultan	185
18. De tocht van overste Van Daalen	198
19. De klokkenluider	213
20. 'Afblijven! Dank u wel, alstublieft!'	220
21. De Di Tiro's komen altijd terug	230

22. De speelgoedtrein	240
23. Het vergeten gesticht	251
24. Yao Lan Qu	262
25. De held van Meulaboh	272
26. Het einde	283
Nawoord	297
Verantwoording	299
Bibliografie	301
Woord van dank	311
Tijdlijn	314
Kaart	316

Proloog

Pulau Breueh vormt, afhankelijk van hoe je het bekijkt, het begin- of het eindpunt van Indonesië.

Voor wie met de boot uit de richting van India komt is het eilandje het beginpunt, want het is het eerste stukje Indonesië dat opduikt uit de Golf van Bengalen. Het moet een prachtig gezicht zijn van die kant: hoge groene bergen, zomaar midden in de zee.

Voor Atjehers die niet kunnen zwemmen maar het toch proberen is Pulau Breueh het eindpunt. Door een ingewikkeld systeem van onder- en bovenstromingen spoelt bijna iedereen die verdrinkt voor de noordkust van Atjeh aan in een baai even voorbij het havenplaatsje Lampuyang, aan de achterkant van het eiland.

De havenmeester van Lampuyang heeft de taak het strand regelmatig te controleren om te zien of er nog mensen liggen. Het is een naargeestig karwei, en het betekent ook nog eens een vermoeiende wandeling van het houten kantoor op de kade naar het einde van de baai, zeker als het warm is, en dat is het gewoonlijk op Pulau Breueh.

Bijna elke maand spoelt er wel iemand aan. Een overboord geslagen visser, een smokkelaar die Maleisië niet heeft gehaald, een kind dat klaarblijkelijk te ver de zee in is gelopen. Meestal liggen ze bij de rotsen, tussen de stukken hout, palmblederen en plastic flessen.

Een eindje voorbij de baai is een begraafplaats waar al die verdronkenen naar goed islamitisch gebruik dezelfde dag nog begraven worden. Op ieder graf ligt een steen met een nummer, en in zijn kantoor heeft de havenmeester een schrift waarin hij van elk nummer de vinddatum en een korte omschrijving noteert: groen shirt, gouden tand, snor. Eens in de paar maanden belt hij die gegevens door naar Banda Aceh, en een enkele keer komen er daarna mensen van het vasteland om te bidden bij de graven van wat misschien hun geliefden zijn.

Verder gebeurt er weinig in Lampuyang. Sinds het merendeel van de bevolking door de grote tsunami van 2004 om het leven kwam en ook nagenoeg alle gebouwen en vissersboten werden verwoest, maakt het dorp een verlaten indruk. Een paar vervelozе huizen, een moskee met een koepel van glimmend metaal, de kade met het havenkantoor en een zanderig weggetje dat de bergen in leidt. Een gammel houten schip onderhoudt de dagelijkse verbinding met het vasteland. Zakken rijst en instantnoedels gaan naar Pulau Breueh, kratten vis gaan terug naar Banda Aceh.

Vandaag zijn er ook passagiers: twee jongens met een grote motorfiets die voor een telefoonmaatschappij werken en de zendmast op het eiland komen inspecteren. Ze rijden luid knetterend weg, en dan is het weer stil in het dorp. De enige andere passagier ben ik zelf, en terwijl mijn brommertje door de schipper aan land wordt gezet, probeer ik me te oriënteren.

Zoals zo veel Indonesische eilanden was Pulau Breueh eeuwenlang nagenoeg onbewoond. Soms kwamen er vissers aan land, of kokosnotenplukkers, maar het grootste deel van het jaar was dit het domein van apen en slangen en kleine wilde varkentjes. Het lijkt of het eiland langzaam maar zeker terugkeert naar die oorspronkelijke staat, en dat is niet verwonderlijk, want wie heeft er nog wat te zoeken in deze uithoek? De ne-

gentiende eeuw, de eeuw die alles veranderde op Pulau Breueh, lijkt weinig meer dan een verre, bizarre droom.

Het verhaal van de grote verandering begint een paar duizend kilometer verderop en wordt begeleid door fanfaremuziek en het getoeter van stoomboten. Het is 1869 en Ismail Pasha, de kedive van Egypte, opent het Suezkanaal. Anderhalf miljoen arbeiders hebben jarenlang geploeterd in de kokendhete woestijn, maar nu is het eindelijk zover: schepen hoeven voortaan niet langer om Kaap de Goede Hoop te varen om in Azië te komen.

Het kanaal is een technologisch hoogstandje en stoot Egypte op in de vaart der volkeren, maar verandert ook het aanzien van duizenden kilometers kustlijn in Azië en Afrika. Belangrijke handelshavens langs de oude vaarroute raken in verval, terwijl voorheen onbetekenende kustplaatsjes van de ene op de andere dag worden gebombardeerd tot strategische, belangrijke knooppunten.

Dat laatste is precies het lot dat Pulau Breueh treft. De schepen naar Batavia en Singapore en Shanghai passeren plotseling allemaal de groene bergen van het verlaten eilandje. Het duurt niet lang of dat begint het begerige oog van de Nederlandse koloniale overheid op te vallen: 'Pulau Breueh ligt precies in de lijn die de stoomvaart tussen de Rode en Chinese Zee volgt, en het is door ons als een der eerste vereisten beschouwd, om op een goed gekozen punt een vuurbaak te doen verrijzen,' rapporteert een ijverige ambtenaar in 1874, en daarmee wordt het lot van het eiland bezegeld. Op het vasteland is de Atjeh-oorlog inmiddels uitgebroken en stapelen de beschamende nederlagen zich op voor Nederland; op het onbewoonde Pulau Breueh weet het koloniale gezag het heft echter stevig in handen te nemen. Op het noordelijkste puntje van het eiland begint men aan de bouw

van wat een glorieus symbool van de Nederlandse macht moet worden: de Willemstoren, een vuurtoren van de eerste orde.

‘Aan het strand van de baai hebben we een nederzetting gevestigd om het punt van aanbouw te bereiken,’ legt een volgend rapport uit, een jaar later. ‘Van hieraf heeft men een bergweg moeten uithouwen en door het dikke bos moeten banen. Na een vermoeiende wandeltocht, hoger en hoger stijgende, komt men nu in ongeveer 35 minuten bij de plaats van bestemming. Tot nog toe hebben de Atjehers ons nog geen overlast aangedaan, en zelfs toen er onlangs een Hollandse jongen in het bos verdwaalde, is hij twee dagen later weer veilig teruggevonden.’

Een weinig vertrouwenwekkende anekdote, waarvan jammer genoeg geen verdere bijzonderheden bekend zijn. Het lijkt op het eerste gezicht een aardige prestatie om twee dagen lang te verdwalen op een eilandje van amper twintig kilometer lang, maar wie vanuit Lampuyang de dichtbegroeide bergtoppen ziet, kan zich er toch iets bij voorstellen.

‘Drie uur rijden,’ grijnst de schipper als hij hoort dat ik op weg ben naar de vuurtoren, en dat is ook al zo weinig vertrouwenwekkend, want ik had gehoopt dat een vermoeiende wandeltocht van 35 minuten zich zou vertalen in een ontspannen brommerritje van maximaal een kwartier.

De schipper wijst vaag in de richting van het zandpad de bergen in. Andere mensen aan wie je de weg zou kunnen vragen vertonen zich niet; zodra de weg een bocht maakt is er niets anders te zien dan oerwoud, niets anders te horen dan het oorverdovende geratel van krekels.

‘Langs de aldus uitgehouwen weg heeft men al die duizenden stenen en benodigdheden moeten opdragen,’ gaat het rapport verder. ‘Zware stukken, soms van meer dan 300 kilo, zodat men

zal hebben moeten denken aan nijvere mieren, die een dood insect langzaam doch onvermoeid naar het doel slepen.’

Die nijvere mieren, dat zijn niet de bijna honderd soldaten die tegen die tijd op het eiland zijn gelegerd, en ook niet de eerbiedwaardige ingenieur Van Berckel, die verantwoordelijk is voor de bouw van de vuurtoren. Voor het zware sjuouwwerk zijn er ‘koe-lies’ en ‘kettinggangers’ – gevangenen uit Java die tot dwangarbeid zijn veroordeeld. Er worden er een paar honderd aangevoerd, die komen te wonen in hutten van bamboe op het strand.

Maar over welk strand gaat het? De weg slingert voort en voort, en er is in geen velden of wegen een vuurtoren te bekenen. Het is toch geen gebouw dat je makkelijk over het hoofd zou kunnen zien. Dankzij muren van meer dan twee meter dik en een fundament dat anderhalve meter diep in de rotsen is geslagen, overleefde dit monsterlijke bouwwerk (45 meter hoog, inclusief vlaggenmast) bijna anderhalve eeuw aan oorlogen, aardbevingen en tsunami’s. Sterker nog: volgens de allesomvattende *Lighthouse Directory* van de University of North Carolina is de vuurtoren nog altijd in bedrijf. ‘*Two white flashes every 10 seconds,*’ staat er in de omschrijving.

De zon verdwijnt langzaam en de twijfel groeit. Vanuit het bos klinkt behalve het geratel van de krekels inmiddels ook allerlei gekraak en gehijg. Apen? Wilde varkens? Overvallers? Het oerwoud van Pulau Breueh is geen plek voor bangeriken die veel oude rapporten lezen. Het eiland bouwt na de voltooiing van de vuurtoren in 1876 immers een geduchte reputatie op. Groepen Atjehse strijders peddelen er vanaf dat moment regelmatig ’s nachts naartoe om hinderlagen te leggen voor het koloniale leger.

‘Een detachement van twaalf man, dat naar de vuurtoren marcheerde, werd overvallen,’ meldt een journalist in 1882. ‘Hoeveel gewonden we kregen en hoeveel geweren verloren

gingen is niet met zekerheid bekend; maar wel heb ik een van de zwaar gewonden zien vervoeren die vreselijk was toegetakeld aan het hoofd.’

Een paar jaar later moet er een compleet infanteriebataljon aan te pas komen om de inmiddels driehonderd man sterke groep Atjehse strijders te verjagen, een operatie die zo kostbaar is dat men besluit om voortaan alleen nog de directe omgeving van de vuurtoren te bewaken. De invloed van de Willemstoren op de rest van het eiland blijft echter immens, ook zonder grote militaire operaties. Naast antikoloniale strijders stromen er namelijk ook veel gewone Atjehers toe, want de toren brengt een hoop hongerige monden mee die gevoed moeten worden.

‘Die luitjes profiteren goed van onze aanwezigheid, daar zij ons artikelen op de markt komen verkopen tegen ongehoorde prijzen, waardoor ze een vroeger ongekende welvaart genieten,’ noteert een inspecteur rond 1890. ‘Het bevolkingsaantal is niet precies bekend, aangezien de Atjehers dikwijls in groten getale van de omliggende eilanden komen en gaan. Maar hun aantal is de laatste jaren duidelijk toegenomen.’

Van een nagenoeg onbewoond eiland verandert Pulau Breueh binnen een paar jaar in een tamelijk welvarend handelsplaatsje. De koloniale overheid onderneemt zelfs pogingen om er een kolenstation aan te leggen zodat passerende stoomschepen kunnen komen bunkeren, maar vanwege de verraderlijke stromingen en de veelvuldige Atjehse overvallen gaat dat uiteindelijk niet door. Die tegenvaller betekent het begin van het einde van de korte bloeiperiode. Na verloop van tijd verplaatst het economische zwaartepunt zich steeds meer naar Pulau Weh, een nabijgelegen eilandje dat wél een kolenstation krijgt. De Atjehse strijders op Pulau Breueh geven de moed op en trekken weg, gevolgd door de soldaten die de toren moeten bewaken; daarna vertrekken de marktkooplieden en uiteinde-

lijk blijven er alleen nog maar een paar vuurtorenwachters en vissers over op het eiland.

Vuurtorenwachters noch vissers laten zich vanavond zien. Inmiddels is het aardedonker, wat in theorie het zoeken naar een vuurtoren makkelijker zou moeten maken, maar nergens schijnen de geruststellende twee witte lichtflitsen per tien seconden. Er is sowieso geen lichtje te bekennen: afgezien van de directe omgeving van Lampuyang heeft Pulau Breueh nauwelijks elektriciteit. Het is ook nog eens gaan regenen en de zandweg door de bergen wordt steeds moeilijker begaanbaar.

Na de zoveelste bocht zie ik eindelijk een huisje langs de weg. Binnen brandt vaag kaarslicht; buiten wapperen vlaggen van Partai Aceh, de politieke partij die is voortgekomen uit de separatistenbeweging. Onder het afdak staat een dikke man, alleen gekleed in een korte broek, een sigaret te roken.

Schuilen mag gelukkig, en even later zitten we tegenover elkaar in zijn bedompte woonkamer. Jerry, zoals hij blijkt te heten, woont er helemaal alleen. 'Er zijn maar weinig vrouwen op het eiland,' broemt hij als ik ernaar vraag. Waar hij zijn dagen mee vult wordt niet helemaal duidelijk, maar gezien de vlaggen buiten en de vele verkiezingsposters binnen is hij actief in de lokale politiek.

'Mijn ouders komen van het eiland, en hun ouders ook,' vertelt hij. 'Allemaal arme mensen. Het gaat slecht met de visserij en het gaat slecht met de landbouw. Er is hier niet eens een fatsoenlijke weg. Ze zijn in Banda Aceh vergeten dat we bestaan.'

Na deze weinig opwekkende analyse laat hij zijn ogen over mijn doorweekte rugzak gaan. '*Ecotourism* heeft de toekomst,' zegt hij hoopvol. 'We hebben een heleboel apen op Breueh. En salamanders.'

De weg naar de vuurtoren weet Jerry gelukkig ook. Op de

De Willemstoren op Pulau Breueh, 1876

achterkant van een kalenderblaadje krabbelt hij een routebeschrijving. Weg volgen, rivier oversteken, over een greppel klimmen, bergpad op klauteren. ‘Je scootertje kun je daar beter achterlaten,’ grinnikt hij als hij het laatste deel van de route tekent.

Terwijl de regen nog steeds met bakken naar beneden komt, beklim ik even later dan eindelijk het befaamde bergpad waar ooit de nijvere mieren zwoegden. Het is steil en glibberig en deels overwoekerd. Zouden de vuurtorenwachters deze weg nooit gebruiken? Het verontrustende is dat er nog steeds geen licht te zien is.

In 1936 haalt de Willemstoren voor het laatst de Nederlandse kranten, met een gebeurtenis die een goede basis voor een spookverhaal zou kunnen zijn. ‘Moedig gedrag van bedienend personeel bij vuurtoren Atjeh’ luidt de kop boven het artikel,

waarin de gouvernementsstomer Sirius een bezoek aan de vuurtoren brengt en men tot de ontdekking komt dat het eiland enkele weken eerder is getroffen door een aardbeving. 'Toen daardoor het aandrijfmechanisme defect raakte, heeft de zeven man sterke bezetting van de Willemstoren bij toerbeurt, met grote plichtsbetrachting, zelf rond de lantaarn gelopen.'

Hoe groot die plichtsbetrachting is blijkt wel uit het feit dat tegen de tijd dat de Sirius aanlegt al twee vuurtorenwachters zijn overleden; de lantaarn drijft, zoals gebruikelijk in die tijd, in een bak met zeer giftig kwik. De vijf overlevenden mogen aansterken op het vasteland en krijgen een koninklijke onderscheiding.

Tegenwoordig zijn er gelukkig nog maar weinig vuurtorens met lampen van zware metalen, en over de Willemstoren hoeft al helemaal niemand zich zorgen te maken, zie ik als ik na een lange klimpartij eindelijk oog in oog sta met de 'eerzuil van ons vaderland' (*Leidsch Dagblad*, 1876). De toren is in een diepe duisternis gehuld.

Het huis ernaast baadt in fel licht, en door het open raam klinkt het geluid van een Indonesische soapserie, overstemd door het gebrom van een dieselgenerator. Binnen hangen vijf mannen verveeld onderuitgezakt op een versleten bank. Ze lijken niet bepaald van hun stuk gebracht door het onverwachte nachtelijke bezoek. 'Koffie?' vraagt er een, en zonder het antwoord af te wachten giet hij een beker vol. Een ander wijst naar een stoel, waarop ik lichtelijk verbouwereerd ga zitten.

De vuurtorenwachters van Pulau Breueh leiden een rustig bestaan. 'Twee maanden op, twee maanden af,' vat de oudste het werk samen, terwijl hij naar de afstandsbediening zoekt om het geluid van de televisie wat zachter te zetten. Ze worden betaald door de provinciale overheid. Ja, ze zien wel weinig andere mensen, maar

samen hebben ze het ook gezellig. Ze zijn zo goed op elkaar ingespeeld dat ze bijna nooit ruzie krijgen. Het schip dat de aflossing brengt neemt ook diesel voor de generator mee. En instantnoedels. ‘Als je trek hebt? We hebben wel honderd dozen staan.’

Over de vuurtoren raakt hij niet uitgepraat. ‘Prachtig gebouw! Stevig. Het krioelt er van de kakkerlakken, maar daar kan de architect niks aan doen. Dit is de mooiste vuurtoren van Indonesië, heb ik wel eens gehoord.’

Een heleboel koppen koffie later neemt hij me mee naar buiten. Bij het schijnsel van zijn mobiele telefoon lopen we door het kniehoge gras langs een half ingestort gebouw, waarschijnlijk de oude kazerne. Dan staan we voor de Willemstoren. Het is inderdaad een prachtig gebouw, voor zover het te zien is in het donker: sprekend de vuurtoren van De Cocksdorp op Texel. ‘Gesticht in oorlogstijd, den vrede gewijd’ staat er boven de deur gebeiteld – een belofte die de Nederlanders nooit hebben kunnen waarmaken.

De wenteltrap naar de top mist soms een tree, maar staat strak in de verf. ‘Ons nieuwste project,’ zegt de vuurtorenwachter stralend. ‘Volgende maand beginnen we met het schilderen van de buitenmuur.’

‘En de lamp,’ vraag ik voorzichtig terwijl we steeds hoger het duister in klimmen, ‘zouden jullie niet moeten beginnen met de lamp?’

‘De lamp heeft de prioriteit! Dit is een vuurtoren!’

De deur van de koepel gaat open.

‘Alsof men een priegel van fonkelende diamant binnengaat,’ beschrijft een journalist deze sensatie kort na de feestelijke opening in 1875. ‘Het licht van deze lamp is in donkere nachten op 32 Engelse mijlen zichtbaar, zo ongeveer de afstand van Leiden tot Hoorn.’

Er schijnt nog steeds een lichtje; ik heb zelden iets ontroe-

renders gezien. Buiten is het donker en ver beneden ons klinkt het geluid van de eindeloze zee. Binnen staat de antieke gietijzeren lantaarn van de firma Chance Brothers & Co, die duidelijk al decennia geleden de geest heeft gegeven. Ernaast staat een ronddraaiend ledlampje opgesteld, dat wordt aangedreven door een klein zonnepaneel aan de buitenkant.

Het verspreidt een licht dat qua sterkte vergelijkbaar is met een fietslamp.